X.E.Yusupov.

ADCHTI katta o‘qituvchisi

Belekova Karamat

OShDU dotsenti

INGLIZ, O‘ZBEK VA QIRG‘IZ TILLARIDA MOTAM MA’NOSINI IFODALOVCHI LEKSIK VOSITALAR

Annotatsiya

mazkur maqolada ingliz, o‘zbek va qirg‘iz tillarida motam, ya’ni o‘lim, g‘am-qayg‘u, yo‘qotish holatini ifodalovchi leksik birliklar qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Har uch tilga xos motam bilan bog‘liq so‘zlar, iboralar va metaforik vositalar semantik va madaniy nuqtayi nazardan o‘rganiladi. Tadqiqot natijasida motam leksikasi xalqning mentaliteti, diniy e’tiqodi va madaniy qadriyatlari bilan chambarchas bog‘liq ekanligi aniqlanadi.

Kalit so‘zlar

motam, aza, g‘am-qayg‘u, leksik vositalar, qiyosiy tilshunoslik, semantika.

Til insonning ichki kechinmalari, ruhiy holati va jamiyatdagi ijtimoiy-madaniy munosabatlarini ifodalovchi eng muhim vositadir. Inson hayotida eng og‘ir ruhiy holatlardan biri – bu motam holatidir. Motam - bu murakkab va individual tajriba bo‘lib, kognitiv belgilar odamdan odamni farq qilishi mumkinligi yoki xalqlardan xalqlarni farqlari bo‘lishi mumkinligi. Biroq, motam bilan bog‘liq bo‘lgan umumiy kognitiv belgilar mavjud bo‘lishi mumkin albatda. Dastlab, ayriliq haqiqati to‘liq singib ketmagan ishonchsizlik yoki zarba hissi insonlarda paydo bo‘lishi mumkinligi xaqida gapirsak.Bu shundan iboratki bunda inson diqqatni jamlashda qiyinchilik tug‘uladi yoki ruhiy tuman hissi sifatida namoyon bo‘lishi mumkin.

Motam ko‘pincha tez-tez o‘ylash va yo‘qolgan odam yoki narsa bilan mashg‘ul bo‘lishni o‘z ichiga oladi. Biror kishi o‘z e’tiborini boshqa vazifalar yoki mavzularga yo‘naltirishda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin.

Xotira va konsentratsiyadagi qiyinchiliklar xam bo‘lishi mumkin.Bunda motam kognitiv faoliyatga, jumladan xotira va konsentratsiyaga ta’sir qilishi mumkin. Qayg‘u bilan bog‘liq hissiy zo‘riqish va stress tufayli tafsilotlarni eslab qolish yoki vazifalarga e’tiborni qaratish qiyin bo‘lishi mumkin.

Shuningdek motam tutayotgan odamlar yo‘qotish bilan bog‘liq bezovta qiluvchi fikrlar yoki tasvirlarni boshdan kechirishi mumkin. Bu fikrlar g‘amgin bo‘lishi mumkin va ko‘pincha odamni ehtiyotkorona ish tutishga olib keladi.

Motam sarosimaga yoki orientatsiyaga olib kelishi xam mumkin, chunki odam yo‘qotishni tushunishga va yangi haqiqatga moslashishga harakat qiladi. Bu kognitiv xolat qayta ishlash va qaror qabul qilish qobiliyatiga ta’sir qilishi mumkin.

Qayg‘u, hatto nisbatan kichik masalalarda ham qaror qabul qilish qobiliyatiga ta’sir qilishi mumkin. Motamning hissiy yuki aniq fikrlashni va variantlarni samarali tortishni qiyinlashtirishi mumkin.Bundan tashqari barcha insonlarga xos yana bir belgilardan beri, motam motivatsiyaning pasayishiga va ilgari zavqlangan mashg‘ulotlarga qiziqishning pasayishiga olib kelishidir. Bu kognitiv faollikning pasayishiga va aqliy va hissiy chekinish tuyg‘usiga olib kelishi mumkin.

Shuni ta’kidlash kerakki, har bir kishi qayg‘u va motamni har xil his qiladi va bu kognitiv belgilar intensivligi va davomiyligi bo‘yicha farq qilishi mumkin. Agar siz yoki siz bilgan odam qayg‘u bilan kurashishda jiddiy qiyinchiliklarga duch kelsa, ruhiy salomatlik bo‘yicha mutaxassis yoki qo‘llab-quvvatlash guruhidan yordam so‘rash foydali bo‘lishi mumkin. Albatta! Motamning kognitiv belgilari bilan bog‘liq ba’zi qo‘shimcha jihatlar kiritish mumkin.

Motam, g‘am-qayg‘u va yo‘qotish kabi emotsional holatlarning til vositasida ifodalanishi masalasi zamonaviy tilshunoslikda semantika, kognitiv lingvistika, lingvomadaniyatshunoslik hamda qiyosiy tilshunoslik doirasida keng o‘rganib kelinmoqda. Mazkur tadqiqotlarda emotsional leksikaning shakllanishi, uning milliy-madaniy xususiyatlari hamda til va tafakkur o‘rtasidagi munosabatlar asosiy obyekt sifatida qaraladi.

O‘zbek tilshunosligida emotsional-ekspressiv leksika masalalari A. Abdullayev, E. Begmatov, N. Mahmudov, N. Karimov kabi olimlar tomonidan atroflicha yoritilgan. Xususan, Begmatov hozirgi o‘zbek adabiy tilida leksik birliklarning semantik qatlamlarini tahlil qilib, hissiy-emosional bo‘yoqqa ega so‘zlarning nutqdagi vazifasini ko‘rsatadi. Mahmudov esa til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy aloqani asoslab, emotsional tushunchalar milliy mentalitetni aks ettirishini ta’kidlaydi.

Frazeologik birliklar orqali emotsiyalarni ifodalash masalasi Rahmatullayevning izohli frazeologik lug‘atida keng yoritilgan bo‘lib, unda g‘am-qayg‘u, iztirob, alamga oid ko‘plab iboralar semantik jihatdan izohlangan. Ushbu manba o‘zbek tilidagi motam bilan bog‘liq barqaror birikmalarni aniqlashda muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

Ingliz tilida emotsional tushunchalar va ularning semantik tuzilishini tadqiq etishda G. Leech, J. Lyons va D. Crystal asarlari muhim ahamiyatga ega. Ularning tadqiqotlarida ma’no turlari, konnotativ qatlam va emotsional komponentlarning til tizimidagi o‘rni yoritilgan. A. Wierzbicka esa turli tillarda emotsiyalarni ifodalashning universal va milliy xususiyatlarini qiyosiy asosda tahlil qilib, his-tuyg‘ular leksikasining madaniy shartlanganligini ko‘rsatadi.

Qirg‘iz tilshunosligida esa A. Akmataliyevning ishlari hamda izohli lug‘atlar qirg‘iz tilidagi emotsional leksika, jumladan motam bilan bog‘liq birliklarning xususiyatlarini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Yudaxin lug‘ati qirg‘izcha leksik birliklarning semantik doirasini aniqlash imkonini beradi.

Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda ingliz, o‘zbek va qirg‘iz tillarida motam ma’nosini ifodalovchi leksik vositalarning uch tomonlama qiyosiy tahliliga bag‘ishlangan ishlar kam uchraydi. Mazkur maqola ana shu bo‘shliqni qisman to‘ldirishga qaratilgan.

Mazkur tadqiqot qiyosiy-tahliliy metod asosida olib borildi. Tadqiqot obyektini ingliz, o‘zbek va qirg‘iz tillarida motam ma’nosini ifodalovchi leksik birliklar tashkil etadi. Tadqiqot predmeti esa ushbu birliklarning semantik xususiyatlari va madaniy yuklamasidir.

Ma’lumotlar bazasi sifatida izohli va ikki tilli lug‘atlar, tilshunoslikka oid ilmiy manbalar hamda badiiy va publitsistik matnlardan olingan misollar xizmat qildi. Har bir tildan motam, g‘am-qayg‘u va yo‘qotish bilan bog‘liq asosiy so‘zlar va iboralar tanlab olindi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

1) Semantik tahlil – leksik birliklarning asosiy va qo‘shimcha ma’nolarini aniqlash uchun;
2) Qiyosiy metod – uch tildagi o‘xshash va farqli jihatlarni ochib berish uchun;
3) Tavsifiy metod – motam leksikasining umumiy xususiyatlarini bayon qilish uchun;
4) Kontekstual tahlil – so‘z va iboralarning nutqdagi qo‘llanishini ko‘rsatish uchun.

Har bir tildagi misollar alohida tahlil qilinib, so‘ng umumlashtirildi va tipologik xulosalar chiqarildi. Natijalar jadval yoki ro‘yxat shaklida emas, balki izohli tahlil tarzida taqdim etildi.

Mazkur metodologiya motam ma’nosini ifodalovchi leksik vositalarning semantik va madaniy qatlamlarini chuqurroq ochib berishga imkon yaratdi.

Motam, ya’ni yaqin insonning vafoti bilan bog‘liq g‘am-qayg‘u holati barcha xalqlarda mavjud bo‘lib, u tilda turli leksik birliklar orqali ifodalanadi.Ingliz, o‘zbek va qirg‘iz tillari turli til oilalariga mansub bo‘lishiga qaramay, ularda motam tushunchasini ifodalovchi o‘xshash va farqli jihatlar mavjud. Ushbu maqolada ana shu leksik vositalar qiyosiy tahlil qilinadi. Motam tushunchasining lingvistik talqiniiga ko‘ra, motam – bu o‘lim, yo‘qotish bilan bog‘liq ruhiy holat bo‘lib, tilshunoslikda u emotsional-ekspressiv leksika doirasida o‘rganiladi. Motam ma’nosini ifodalovchi so‘zlar ko‘pincha: salbiy emotsiya, chuqur qayg‘u, iztirob, sabr va taqdirga bo‘ysunish kabi tushunchalarni o‘zida mujassam etadi.

Har bir tilda motamga oid leksika nafaqat semantik, balki madaniy yuklama ham tashiydi va turli tillarda turli leksik vositalar orqali ifodalanadi. Shuningdek **ingliz tilida** xam motam ma’nosini ifodalovchi leksik vositalar mavjuddir.Ingliz tilida motam bilan bog‘liq leksik birliklar asosan neytral va rasmiy uslubda qo‘llanadi. Eng keng tarqalgan so‘zlar quyidagilardir: mourning – motam tutish; grief – chuqur qayg‘u; sorrow – g‘am, alam; loss – yo‘qotish; bereavemen – yaqinidan ayrilish holati.

Masalan: She was in deep mourning after her father’s death. Ingliz tilida motam ko‘pincha metaforalar orqali ham ifodalanadi:a heavy heart (og‘ir yurak)broken soul (singan ruh).Bu metaforalar shaxsning ichki iztirobini obrazli tarzda ko‘rsatadi. Ingliz tilida diniy motivlar kamroq uchraydi, motam ko‘proq individual ruhiy holat sifatida talqin qilinadi.

O‘zbek tilida xam xuddi shunday motam ma’nosini ifodalovchi leksik vositalar bor. O‘zbek tilida motam leksikasi juda boy bo‘lib, u milliy mentalitet va diniy qarashlar bilan chambarchas bog‘liq. Asosiy leksik birliklar: motam, aza, qayg‘u, alam, hasrat, g‘am kabilardir.

Masalan: U farzandidan ayrilib, chuqur motamda edi. O‘zbek tilida motam bilan bog‘liq iboralar ham keng qo‘llanadi: ko‘ngli vayron bo‘lmoq, yuragi ezilmoq, qora kiyim kiyib motam tutmoq kabilardir.

Bu iboralar motamni faqat ruhiy holat emas, balki ijtimoiy va marosimiy jarayon sifatida ham ifodalaydi. O‘zbek tilida sabr, taqdirga tan berish g‘oyasi kuchli aks etadi: “Sabr qilmoq”, “taqdir ekan” kabi iboralar bunga misol bo‘la oladi.

Tadqiqotimizni boyitish maqsadida biz quyida bizga qardosh til bo‘lgan qirg‘iz tilinixam qiyoslashga xarakat qildik. Qirg‘iz tilida motam ma’nosini ifodalovchi leksik vositalar xuddi o‘zbek tildagidaqa bo‘lsa kerak deb oyladik.Malum bo‘ldiki biroz farq qilar ekan.

Qirg‘iz tilida ham motam tushunchasi chuqur milliy va an’anaviy xususiyatga ega ekan. Asosiy leksik birliklar quyidagilardan iborat: аза – motam, кайгы – qayg‘u; муң – g‘am; жоготуу – yo‘qotish

Masalan: Ал атасынан айрылып, аза күтүп жүрөт. Qirg‘iz tilida motam ko‘pincha folklor va og‘zaki ijodda ifodalanadi. Marsiyalar, yig‘ilar va dostonlarda motam leksikasi keng uchraydi. Bu tilda ham jamoaviy motam, ya’ni butun urug‘ yoki elning qayg‘usi alohida ahamiyatga ega.

Agar biz xar uchchala tillarni qiyosiy tahlil qiladigan bo‘lsak quyidagicha manzara xosil bo‘lar ekan. Uch tildagi motam leksikasini qiyoslash natijasida quyidagi jihatlar aniqlanadi:

1. Ingliz tilida motam individual va psixologik holat sifatida ifodalanadi.

2. O‘zbek va qirg‘iz tillarida motam ijtimoiy va marosimiy xarakterga ega.

3. O‘zbek va qirg‘iz tillarida diniy va an’anaviy elementlar kuchli.

4. Metaforik ifodalar barcha tillarda mavjud, ammo ularning manbalari turlicha.

Xulosa qilib aytganda, motam ma’nosini ifodalovchi leksik vositalar har bir tilning madaniy, diniy va tarixiy rivoji bilan uzviy bog‘liqdir. Ingliz tilida motam ko‘proq shaxsiy ruhiy holat sifatida talqin qilinsa, o‘zbek va qirg‘iz tillarida u jamoaviy, marosimiy va ma’naviy mazmun kasb etadi. Ushbu tadqiqot natijalari qiyosiy tilshunoslik va tarjima nazariyasida muhim ahamiyatga ega bo‘lishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Abdullayev A. “Til va nutq madaniyati.” – Toshkent: Fan, 2005.

2. Begmatov E. “Hozirgi o‘zbek adabiy tili leksikologiyasi.” – Toshkent: O‘qituvchi, 2007.

3. Karimov N. “O‘zbek tili semantikasi.” – Toshkent: Universitet, 2010.

4. Mahmudov N. “Til va madaniyat.” – Toshkent: Ma’naviyat, 2009.

5. Rahmatullayev Sh. “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati.” – Toshkent: O‘qituvchi, 2004.

6. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.

7. Crystal D. “The Cambridge Encyclopedia of the English Language.” – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

8. Leech G. “Semantics: The Study of Meaning.” – London: Penguin Books, 1981.9. Lyons J. “Linguistic Semantics: An Introduction.” – Cambridge: Cambridge University Press, 1995.10. Wierzbicka A. “Emotions across Languages and Cultures.” – Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

11. Yudaxin K.K. “Qirg‘izcha–ruscha lug‘at.” – Moskva: Sovetskaya ensiklopediya, 1965.

12. Qirg‘iz tilining izohli lug‘ati. 2 jildlik. – Bishkek: Ilim, 2011.

13. Akmataliyev A. “Qirg‘iz adabiy tili leksikologiyasi.” – Bishkek: Ayat, 2008.

14. Safarov Sh. “Qiyosiy tilshunoslik asoslari.” – Toshkent: Fan, 2012.

15. Zohidov P. “Madaniyat va til munosabati.” – Toshkent: Akademnashr, 2015.